

Н.А. Атаханова , Г.Б. Аяпова 

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Атырау қ., e-mail: rassi68@mail.ru, aiapova-1969@mail.ru

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАРДЫҢ ГЕНЕЗИСІ, ТАРИХИЛЫҒЫ, ЖАНРЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ

Мақалада бізге жеткен фольклордың – жанр жағынан бай, көркемдігі жағынан кемелденген, әр алуан қызмет атқаратын рухани мұрамыз және күнделікті тіршілігімізге қолданыста болып, мәдени қажеттілігімізді атқарып жүрген ұлттық өнеріміз. Бүгінгі заманға ол көптүрлі, көпсатылы руханият ретінде жетіп отыр. Оның біраз түрі есте жоқ ескі заманда туса, енді бір тобы кейінгі дәуірлерде пайда болған. Олар ұзақ тарихи даму жолында бір-бірімен араласып, тоғысып, бірі-біріне сіңісіп кеткен, сондықтан олардың әрқайсысын жеке бөліп алып, тек соған ғана тән белгілерді анықтау оңай емес. Сол себепті ғылымда фольклордың тарихы, оның жанрлық құрамы дегенде басты критерий етіп фольклорлық шығармада белгілі бір дәуірдің шындығымен қатар санасы, ұғым-түсінігі, наным-сенімі қандай дәрежеде көрсетілетінін, қаншалықты сақталғанын, шығарманың көркемдігі қай дәрежеде екендігін және оның қандай мақсатпен орындалатынын алады. Міне, осы тұрғыдан келгенде бізге жеткен фольклордың жанрларын ежелгі, көне және жаңа (ғұрыптық, көркем және бейкөркем) деп шартты түрде бөлуге болады. Фольклорлық мәтіннің лексика-семантикалық және стилистикалық жүйесіндегі қолданысын сараптай отырып, фольклорлық есімдер мен олардың коннотацияларының лингвопоэтикалық қызметін анықтау қажеттігі тұр.

Түйін сөздер: фольклорлық ерекшелік, тарихи даму, көркемдік, жанрлық, фольклордың тарихы, белгі.

A.N. Atahanova, G.B. Ayapova

H. Dosmukhamedov Atyrau State University,
Kazakhstan, Atyrau, e-mail: rassi68@mail.ru, aiapova-1969@mail.ru

Genesis, history, genre features of folklore heritage

The article tells us about the folklore that came to us – about a rich genre, artistically mature, diverse spiritual heritage and national art, which is used in our daily lives and satisfies our cultural needs. Today he has reached a multifaceted, multi-level spirituality. Some species were born in ancient times, and some of them appeared in later times. They mixed, intertwined and assimilated with each other during a long historical development, therefore it is not easy to separate each of them and reveal features that are unique to him. Therefore, the main criterion in science is the history of folklore, its genre composition. From this point of view, the genres of folklore that have come down to us can be divided into ancient and modern (ritual, artistic and non-artistic). It is known that in the world of folklore science, folklore works are divided into two main areas, depending on the plot, relation to tradition, purpose and place of pronunciation. These are: folklore and artistic folklore. This classification is established in the science of folklore of many peoples. In Russian folklore science, they are considered as «everyday folklore» and «artistic folklore». Folklore is a folk poetry without a plot and secret character, born on the basis of customs, beliefs, national worldview.

Key words: folklore features, historical development, art, genre, history of folklore, sign.

Н.А. Атаханова, Г.Б. Аяпова

Атырауский государственный университет им. Х. Досмұхамедова,
Қазақстан, г. Атырау, e-mail: rassi68@mail.ru, aiapova-1969@mail.ru

Генезис, история, жанровые особенности фольклорного наследия

В статье рассматривается фольклор, а именно, его богатый жанр, художественная сторона, а также разнообразное духовное наследие и национальное искусство, которое присутствует в нашей повседневной жизни и удовлетворяет наши культурные потребности. Сегодня фольклор достиг многогранной, многоуровневой духовности. Некоторые его виды появились еще в

древние времена, а некоторые из них появились – в более поздние. Они смешались, переплелись и ассимилировались друг с другом в течение длительного исторического развития, поэтому нелегко отделить каждый из них и выявить особенности, уникальные для него. Поэтому главным определяющим критерием является история фольклора, его жанровая композиция. С этой точки зрения жанры фольклора, дошедшие до нас, можно разделить на древние и современные (ритуальные, художественные и нехудожественные). Известно, что в мире фольклорной науки фольклорные произведения делятся на две основные области в зависимости от сюжета, отношения к традиции, цели и места их использования: фольклор и художественный фольклор. Эта классификация установлена в науке о фольклоре у многих народов. В русской фольклорной науке они рассматриваются как «бытовой фольклор» и «художественный фольклор». Фольклор – это народная поэзия без сюжета и тайного характера, рожденная на основе обычаев, верований, национального мировоззрения.

Ключевые слова: фольклорные особенности, историческое развитие, искусство, жанр, история фольклора, знак.

Кіріспе

Қазақ фольклоры, кез келген халықтың фольклоры сияқты, тамырын алғашқы қауымдық құрылыстан, тарихқа дейінгі өмірден тартады. Ол патриархалдық-феодалдық қоғамның тұсында көркем жанрға айналды. Ал, қазақтың патриархалдық-феодалдық қоғамы рулық құрылымның көптеген институттары мен ғұрып-салттарын сарқыншақ түрінде сақтап келді. Осылайша қазақтарда ХІХ ғасырдың екінші жартысына дейін экзогамия, авункулат, левират, асырап алу және т.б. көне ғұрып-салттар (рас, трансформацияланған түрде) толыққанды күйінде өмірде орындалды. Мәселен, қазақтарда осы уақытқа дейін бір топ туысты бір атаумен ғана атайтын дәстүр сақталған. Туыстық дәрежесі әр түрлі аталастардың тұтас тобын қазақтар ежелгі ережеге сәйкес ортақ бір терминмен атайды. Мысалы, қазақ жасы үлкен өзінің ағаларын, туған әкесінің аға-інілерін және жасы үлкен ағайындарының барлығын «аға» терминімен атайды. Соған сәйкес олардың әйелдерін «жеңге» немесе «жеңеше», «жеңгей» дейді.

Бұл мәселелерді қарастыру барысында біз жұмысымызда алдымен өмірде баяғыда жойылған (ал, егер сақталса, аз мөлшерде) бағзы әдет-ғұрыптардың ертегілердегі кейбір көрінісіне тоқталамыз. Екінші кезекте қазақтарда соңғы уақыттарға дейін сақталған көне тұрмыс түрлері сарқыншақтарының ертегідегі үндес сипаты қарастырылады. Сондықтан ең әуелі матриархалдық қарым-қатынастардың ертегідегі іздері, ілгеріде өткен дуальды құрылымнан бұрын тексеріледі (Абилқасымов В., 1990). Әдеттегідей аналық ру салтын қазақ ұлтын құраған рулар мен тайпалардың арғы бабалары баяғыда басып өтті. Сол себептен алаш баласы матриархат дәуіріндегі өмір салтының кейбір

белгілерін және әдет-ғұрыптарының сипаттарын бертіңгі кезеңдерге дейін сақтап келген. Бұны біз тұрмыстан да, сол сияқты ертегіден де көреміз.

Сөйтіп, батырлық эпостарда фабула мен барлық сюжеттік желілер, образдар жүйесі ат пен бас кейіпкер образының төңірегіне шоғырланған. Қазақтың батырлық эпосы «Қобыланды батырдағы» фольклорлық Қобыланды антропонимі мәтін құрайтын маңызды қызмет атқарады. «СССР халықтарының эпосы» (Мәскеу, 1975) сериясында шығарылған «Қобыланды батыр» мәтнінде фольклорлық Қобыланды антропонимі 244 рет кездеседі. Фольклорлық Қобыланды антропонимінің осылайша көп мәрте қайталануы, мәтінде фольклорлық шығарма мен оның идеясының жетекші тақырыбын ашуға әсер етеді.

Эпостың фольклорлық мәтініндегі Қобыланды антропонимі жай қайталанып қана қоймайды, ол маңызды лексика-стилистикалық құрал ретінде, көптеген мағыналық байланыстар, күрделі ассоциациялар жүктей отырып, мәтіннің басқа да сөздік бейнелеуіш құралдарымен парадигматикалық және синтагматикалық байланысқа түседі. Қызметі жағынан маңызды Қобыланды антропонимінің синтагматикалық байланысын қарастырайық, ол эпикалық кейіпкердің көркем (фольклорлық) образын жасауда маңызды рөл атқарады.

Фольклорлық баяндау былайша басталады:

«Кешегі өткен заманда
Қарақыпшақ Қобыланды
Атасы мұның Тоқтарбай
Халықтан өткен бай болды».

Фольклорлық Қобыланды антропонимін анықтаушы рөлінде көрінетін Қарақыпшақ этнонимінің синтагматикалық қолданылуы

кейіпкердің рулық түбірлерін көрсетеді. Жеке атпен бірге рудың аты қолданылуы патриархалдық-рулық қазақ құрамында Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Үйсін Төле би және т.б. түрде қолданған, «ру, жеке ат» дәстүрлі антропонимдік формуланың өзіндік белгісі болып табылады.

Мұндай антропонимдік үлгі, сол сияқты бірқатар фольклорлық антропонимдерге де тән.

Фольклорлық мәтіннің басқа жерлерінде Қобыланды антропонимінің анықтауыштары мен типтерінің синтагматикалық қолданылуы кездеседі: арыстан туған Қоблан, Батыр Қоблан, Қобыланды батыр, Қобыланды деген ері бар; Артық туған Қобыланды т.б.

Қобыландының жиі қайталынатын «тұрақты» эпитеттері «арыстан туған», «ер», «батыр», «сұлтан», «бөрі» және т.б. болып табылады. Бұл эпитеттер эпикалық кейіпкердің образын беруде оның тайсалмайтындығын, ерлігін, адамгершілігін және т.б., яғни ерекшелігі мен қабілеттілігін көрсете отырып, маңызды рөл атқарады. Кейбір фольклорлық эпитеттер жай бейнелену теңеу ғана емес, олардың бойында тотемдік, мифологиялық түсінік жатыр. Ертедегі көне ұғымдарда мифтік кейіпкер қандай да болмасын тотемдік аңнан – қасқыр, арыстан, жолбарыс және т.б. туылған. Бұл эпикалық кейіпкер атының өзі фонетикалық жағынан қабылан сөзіне жақын. Біршама уақыт кейін эпосты кезеңдеу нәтижесінде, кейбір рулық (мифологиялық) атаулар эпитетке айналды және «Қобыландыдай бөрінің», «Арыстан туған Қоблан», «Қоблан нар» және т.б. сияқты образдың қандай да болмасын қасиеттерін сипаттайтын анықтауыштар ретінде жұмсалды. «Батыр Қобылан», «Қобыланды батыр», «Қобылан сұлтан» тәрізді синтагматикалық қолданыстардағы батыр, сұлтан анықтауыш сөздері әлеуметтік емес, эпитеттік атаулар болып табылады, дегенмен бұл лексемалардың белгілі бір дәуірде, қазақ қоғамының әлеуметтік-иерархиялық жүйесінің атақ-лауазымы болғандығы белгілі.

О.И. Фоякова былай деп атап көрсетеді: «... жалқы есім семантикасының жалпы қасиеті – оның суггестивтілігі, яғни мәтіндегі және мәтін сыртындағы ассоциациядан шығатын әртекті коннотациялар мен семантикалық компоненттердің жинақталуы. Дербес-көркем мағына жалқы есімнің семантикалық композициядағы барлық үш деңгеймен – олардың синтагматикалық және парадигматикалық байланыстары мен қарым-қатынастарында, семантикалық өзара әсері негізінде қалыптасады» (Qasqabasov S., 2016)

Эксперимент

Фольклор жанрларын этнографияға сүйенбей зерттеу мүмкін емес. Этнографиялық материалды пайдалану жанрлардың шығу тегін анықтау үшін ғана қажет емес. Этнография фольклорлық жанрлардың ерте замандағы сипатын, алғашқы даму жолдарын зерттеуде өте пайдалы. Себебі жанрлардың да, сюжеттер мен мотивтердің де пайда болуы ғана емес, сондай-ақ олардың өмір сүруі мен өзгеруі, даму жолдары да тұрмыспен, болмыспен тікелей байланысты. Бұл жерде біз екі нәрсені анықтап алуымыз қажет.

Бірінші – фольклор мен әдебиеттің бірдей еместігі. Мұның себебі олардың пайда болуы мен өмір сүру түрінің өзгешелігінде. Бұл өзгешелік оларды зерттеу әдістерінің де екі түрлі болуын талап етеді.

Екінші – ұғымдар мен терминдеріміздің мағынасын дәлме дәл анықтау. Мысалы, біраз еңбектерде әдеби жанрларға байланысты «баяндау тәсілі» («способ изложения»), «бейнелеу әдісі» («способ изображения»), «хабарлау амалы» («способ передачи») сияқты тіркесті ұғымдар қолданылады. Енді осылардың қолдану түріне көңіл бөлейік: «баяндау тәсілі», «хабарлау амалы», «бейнелеу әдісі». Біреу (субъект) баяндайды, хабарлайды, бейнелейді. Фольклорда ол – жыршы, ертекті, не өлеңші. Әдебиетте ол – жазушы, ақын, драматург. Сонда жанрды анықтау үшін біз осы күнге дейін шығарманың өз ішінен, табиғатынан шықпай, оған сырттан келіп жүрген сияқтымыз. Дұрысы шығармадағы оқиғаның «баяндалу тәсілі», «бейнелену әдісі» болу керек қой. Демек, сюжеттің берілу, өрілу тәсілі деп айтуымыз керек. Олай болса, жанр дегеніміз – шығармадағы сюжеттің баяндалу, бейнелену, өрілу тәсілдері болуға тиіс.

Фольклорлық мәтіннің лексика-семантикалық және стилистикалық жүйесіндегі қолданысын сараптай отырып, фольклорлық есімдер мен олардың коннотацияларының лингвопоэтикалық қызметін анықтау қажеттігі тұр.

Фольклорлық мәтінде фольклорлық онимдер синтагматикалық және парадигматикалық қарым-қатынастарда (көлденең және контекстер жағдайында) қолданылады. Біз фольклорлық Қобыланды атының синтагматикалық қолданысын сипаттауға тырыстық. Ол «фольклорлық эпитеттермен» бірге мынаны көрсетеді, ол:

1) барлық эпитеттің эстетикалық (лингвопоэтикалық) негізі болмайды, яғни олар тарихи өткен кезеңде мифологиялық ұғымдармен байланысты болды;

2) термин-титулдар болып табылатын бірқатар анықтауыш сөздер, фольклорлық мәтінде эпикалық кейіпкер қасиетін сипаттайтын эпитеттер қызметін атқарады; эпитеттер қызметін атқарады;

3) бірқатар эпитеттер орталық эпикалық кейіпкер образын сипаттай отырып, нақ эстетикалық қызметті атқарады;

4) кейбір анықтауыштар «батыр», «ер» және т.б. «тұрақты» фольклорлық эпитеттер ролінде жұмсалады.

Фольклорлық онимдегі әр текті коннотациялар мен семантикалық компоненттер, парадигматика немесе «тік контекст» жағдайында, онимнің қолданылуы мен басқа тілдік құралдармен өзара әсері нәтижесінде жинақталады. Мысалы, Құртқа сұлудың Қобыландыға айтқан монологында, ол Қобыландыны:

«Жылқы ішінде аласың,
Қылшық жүнді қарасың.
Ағаң, інің сенің жоқ
Жеке туған дарасын», –

деп көрсетеді.

Бұл фольклорлық үзіндіде фольклорлық Қобыланды онимімен синтагматикалық жағынан байланысты емес, бірақ оған парадигматикалық қатысты, эпикалық кейіпкердің ерекшелігі жөнінде мәлімет беретін синтагматикалық компоненттер бар. Фольклорлық кейіпкердің ерекшелігі метафорамен беріледі, мұндағы образдық параллелизм оны сирек кездесетін жылқыға теңеу негізінде жасалады. Эпикалық кейіпкер ерекшелігі, сол сияқты дара батырдың уәжімен көрсетіледі:

Ағаң, інің сенің жоқ
Жеке туған дарасын».

Кейіпкерді бейнелеудегі бұл фольклорлық уәж дәстүрлі болып табылады: бірқатар батырлық және қиял-ғажайып ертегілердегі бас кейіпкер – қарт ата-ананың жалғыз ұлы.

Батырлық эпос кейіпкерлерін бейнелеудегі стилистикалық тәсілдердің бірі – гипербола болып табылады. Фольклорлық кейіпкер гипербола болған:

«Қырық мың атты Қызылбас
Қырық кісідей көрінбес
Батырыңның көзіне
Тікелеп атқан оқтары
Тікенектей қадалмас

Көблекеннің жүзіне.

Қабағынан қар жауып,

Кірпігіне мұз тоңып,

Қаруланып қаттанды,

Буырғанып бұрсанды,

Мұздай темір құрсанды,

Самсап тұрған кәпірге

Қобыланды батыр жол салды».

Кейіпкер мен оның әрекеттерінің образын гиперболау, біздің ойымызша, тек эстетикалық қана емес, тек батырлық эпостың дәстүрлі тәсілі ғана емес, фольклорлық гипербола негізінде, орасан күші мен мүмкіндіктері бар алып түріндегі батыр жөнінде мифологиялық ұғым жатыр.

Барлық эпос кейіпкерлерінің образы көп деңгейлі: Сондықтан Қобыланды кескінін суреттейтін эпитеттер мен метафораларда тек қалдық мифологиялық негіздер емес, сол сияқты көшпелі мал шауашылығы мен аңшылыққа қатысты түсініктер мен ұғымдар байқалады:

«Сіздер сұңқар, біз қарға,
Сіз алыстан келгенде...»

Әрине, сұңқар метафоралық қолданысын саятшылыққа қолданылатын қыран құстардың бірімен тікелей теңестіру қажет емес. Фольклорлық батырлар жыры мәтіндегі қазақтардың бұл кәсіпке қатыстылығы аз байқалады, фольклорлық мәтінде сұңқар сөзі эпикалық кейіпкер образын бейнелейтін көркем-стилистикалық тәсілдердің бірі ретіндегі эстетикалық категория болып табылады.

Бақтыбаева А.Т. орыс және қазақ халықтарының фольклорындағы «сокол-сұңқар» ұғымдары символдық семантиканың ұқсас белгілері мен айырмашылықтарын анықтап, сипаттауға арналған диссертациялық зерттеуінде былай деп жазады: «Екі халықтың да батырлық эпосы шін троптарды қолдану дәстүрлі болып табылады. Олардың ішінде батырды қыран құстарға ұқсататын көне теңеулер ерекше топ құрайды (Baktybaeva A.T., 1998). Эпостағы батыр кейіпкерлерді сұңқарға қатысты көрсету орыс және қазақ халықтарының дәстүрлерін жақындастырады. Адамдар образын құстарға қатысты көрсету дереккөзінде психологиялық параллелизм бар, нақ осы жағдайда, сұңқардың мінез-құлықтық репертуары. Салыстыру үшін тек құстар ғана емес, сол сияқты жануарлар мен аңдар және өсімдіктер әлемінің өкілдері де (батыр-арыстан, батыр-қасқыр), қолданылады. Мысалы, Қобыландыны сұңқарға теңейді. Оның

ерекшелігі «Сен сұңқар, біз қарға» антитезасымен көрсетіледі. Сұңқар образы Қобыландының ұлы Бөкенбай кескінін беру кезінде теңеу арқылы қолданылады:

«Қабағы тастай түйіліп,
Ақ сұңқар құстау шүйіліп,
Ойыны күшті арыстан –
Алты жасар Бөкенбай».

Қобыланды образының сипаттамасы, оның мінез-құлқының батырлық және адамгершілік қасиеттері, әр түрлі кейіпкерлердің оған қаратып айтқан сөздеріндегі образды теңеулерде, эпитеттер мен метафораларда айқындала түседі. Өйткені табиғат пен адамды бір-біріне қарсы қою тәсілі мифтік шығармаларда болмаған, болуы да мүмкін емес. Адам мен табиғаттың бір-бірінен бөліне бастауы – ақыл мен ойдың өсуінің белгісі. Өлеңге келсек, бұл психологиялық параллелизмдер мен метафоралық тәсілдердің туған дәуірі. Яғни, мифтен метафора, метафорадан теңеуге ауысу дәуірі. Қорытып айтқанда, адам баласының ой-санасы, өмір тану дәрежесі өскен сайын көркем тіл, сөз образдары да үнемі өсіп, өзгеріп, бірінен-бірі туындап отырған».

Нәтиже мен талқы

Фольклорлық жанрлар теориясын зерттеу үстінде ескеруді қажет ететін фактордың бірі – шығарманың орындалу мәнері, яғни айтушы оқиғаға өзін қатысты қылып айта ма, әлде керісінше, шығармадағы оқиғаны өзіне еш қатысы жоқ қылып баяндай ма, – міне, бұл да фольклор жанрларын ерекшелендіретін жәйт. Әдетте, әдебиет теориясында мұны «мен» және «ол» формасында жазу дейді. Бірақ бұл жерде мәселе басқаша. Әдеби шығармада «мен» деген автордың нақ өзі болмауы мүмкін және романдағы оқиғалардың «мен» атынан баяндалғанымен авторға еш қатысы болмауы тағы ықтимал. Ал, фольклорда, оның ішінде жай әңгіме мен хикаяда айтушы оқиғаны тура өз басынан өткен қылып айтады. Мұндағы «мен» – айтушының өзі. Бұдан шығатын қорытынды – көркем фольклорға айналып үлгермеген шығармаларда айтушы сюжетті өзіне қатысты қылып құрады да, өзінше баяндайды. Сол арқылы шындықтың фактілерін өз дүниетанымы тұрғысынан түсініп, оларды (фактілерді) өз мүддесі үшін пайдаланады. Шығарманы бұлай баяндау әдісін – трансформативті, яғни өзгерте баяндау дейді.

Қазақ фольклорының сөздік-бейнелеуіш жүйесінде, фольклорлық жалқы есімдермен тікелей немесе жанама түрде байланысқан түспен таңбалау маңызды рөл атқарады. Мысалы, кейбір фольклорлық онимдер өздерінің сөздік құрылымында (тұлғасында) қандай да болмасын бір түсті білдіретін сөз-таңбаларды қамтиды: Қараман, Сары қыз, Құба інген, Ақ моншақ, Жиренше, Құламерген, Қызылер, Ақтабан, Ақжүніс және т.б.

«Қазақ фольклорының әр түрлі жанрында «сокол-сұңқар» «ақ-белый» тұрақты эпитетімен бірге жиі қолданылады. Ежелден-ақ қазақтар оң пейілдерін, ниеттерін, сезімдерін, адалдықтарын ақ сөзі арқылы білдірген: ақ көңіл, ақ пейіл, ақ тілеу. Қазақ фольклорында жарық, жарық дүние, таза мөлдір аспан мен су, жарық ай, адам жанының кіршіксіздігі – бәрі сүттің ақтығымен салыстырылады. Кіршіксіздік, пәктік, мөлдірлік, адалдық, ақкөңілдік – бәрі ақ түспен астарласады» (Madieva G.B., 2001)

Қазақ халық әндерінде ақ түс әйел сұлулығын сипаттағанда қолданылады. З.А.Ахметов былай деп жазады: «Ғашық болған жас қыздың портретін сипаттағанда салыстыру үшін аққу, ақ сұңқар, ақ қоян сөзін жиі қолданады. Сүйгенінің бет-әлпеті мен денесінің ақтығы, нәзіктігі халық әндерінде жарық аймен, таңғы нұр сәулесімен, ақ қармен салыстыру арқылы беріледі» (Ahmetov Z.A., 1964).

Осылайша, қазақ фольклорының поэтикалық жүйесіндегі эстетикалық мәні бар тәсілдердің бірі – түске қарай таңбалау екендігін байқауға болады, олар тікелей немесе жанама түрде кейбір фольклорлық антропонимдер мен топонимдердің семантикасында қолданылады. Осы арада айта кеткен жөн, ақ түстік таңбасы бар фольклорлық топонимдер, антропонимдер, зоонимдер оң мағынаны, яғни жағымды батырлар мен кейіпкерлерді білдіреді: Ақжүніс, Ақмоншақ, Ақ Табан, Ақ боз ат, Ақ баян және т.б.

Қазақ тіліндегі қара түстік таңбасының семантикасы кең екені белгілі. Бұл сөз контекстік қолданысына қарай мынадай мағыналарға ие бола алады: «қара», «қарапайым, жай», «жаман», «түнерген», «бақытсыз» және т.б.

Қазақ фольклорын тек, жанр және жанрлық түрге жіктеуде әдебиеттану принциптеріне сүйеніп жіктейтініміз белгілі. Қазақ фольклортанушы ғалымдары да фольклорлық шығармалар типологиясын әдебиеттану ғылымының тәжірибесі негізінде классификациялап келген. Мұндай саралау фольклор мен әдебиет жанр-

лары арасындағы генезистік, тақырыптық және сюжеттік ұқсастықтар негізінде қалыптасқан еді. Сондай-ақ фольклор жанрларын әдебиеттану тұрғысынан классификациялау зерттеу нысанына байланысты болды. Әдебиеттанудың да, фольклортанудың да зерттеу нысаны – сөз екені даусыз. Алайда, фольклор жанрларын әдебиет принциптері тұрғысынан саралау ғылыми тұрғыдан теріс. Себебі, фольклортану өз алдына жеке отау тіккен филология ғылымының бір саласы болса, әдебиетті зерттейтін ғылым саласын әдебиеттану деп қарастырып жүрміз. Фольклор жанрларының табиғатын ашуда «сөз өнерінің» ғана емес, басқа да өнерлердің алатын рөлі ерекше екендігін айтпаса да түсінікті. Ал әдебиет – сөз өнері. Сөз күші мен құдіреті оқырманды жылатады, жылатады да жұбатады. Ал фольклор жанрларының синкреттілік сипатына қарай халық шығармашылығының кейбір жанрларын талдауда сөз құдіретінің ғана емес, басқа да өнерлердің (музыка, би, театр және т.б.) маңызы ерекше екендігі айқын. Мәселен, «Ақсақ құлан», «Алаша хан» туралы аңызда музыканың (күй) рөлі орасан. Аталмыш аңыздағы оқиғалар желісі, кейіпкерлер жүйесі, тартыс, мазмұн, композициялық құрылым мәселелерімен күйді тыңдау арқылы ғана танысамыз. Ал әдебиет талабы бойынша белгілі бір мәтін болуы шарт. Яғни қандай да болмасын фольклорлық шығарманы тегі мен табиғатына, жанры мен түріне қарай жіктеуде белгілі бір ғылым, өнер салалары бойынша білімі материалды пайдалану қажеттілігі туатыны заңды.

Әдебиеттану ғылымындағы жанрлар типологиясы туралы мәселеге шолу жасап көрелік.

Ғалым Қ.Жұмалиев «Әдебиет теориясы» атты еңбегінде «әдебиеттің тектерін» «жанр» деп атап, олар эпостық жанр, лирикалық жанр, драмалық жанрлар деп жазған.

Профессор Л. Тимофеев пен Н. Венгров: «Әдебиет тегін жанр деп атау дұрысырақ»-дейді. Яғни әдебиет тегі мен жанры деген бір ұғымда қолданылған.

З. Қабдолов: «Әдебиет теориясында пішін (форма) бар да, түр (вид) бар. Дәлірек айтқанда, әдебиеттің тектері (эпос, лирика, драма) бар да, түрлері (роман, поэма, трагедия т.б.) бар. Текте, түр де жанр деген ұғыммен, яғни жанр және жанрлық түрмен мәндес»-деген. Жоғарыда келтірілген пікірлерден байқағанымыз әдебиеттанушылар әлі де әдебиеттің тегі мен жанрларына толық сипаттама беріп, бір тұжырымға келмеген. Қазақ әдебиеттану ғылымдағы тек, жанр және жанрлық түр мәселесінде даулы пікір-тұжырымдар әлі

жалғасын табуда. Яғни фольклорлық үлгідегі шығарманы әдебиеттану тұрғысынан жіктеудің теріс екендігі дәлелдене түседі.

Қорытынды

Жалпы әлемдік фольклортану ғылымында фольклорлық шығармаларды сюжеті, салт дәстүрге қатысы, айтылу мақсаты мен орнына қарай үлкен екі салаға бөлетіні белгілі. Олар: ғұрып фольклоры және көркем фольклор. Бұл жіктеу көптеген халықтар фольклортану ғылымында орныққан. Орыс фольклортану ғылымында оларды «бытовой фольклор» және «художественный фольклор» деп қарастырады. Ғұрып фольклоры дегеніміз тұрмыс-салт, наным-сенім, ұлттық дүниетаным негізінде туған сюжетсіз әрі сикретті сипаттағы халық поэзиясы болып табылады. Ғұрып фольклорына тұрмыс-салт жырлары, мұң-шер өлеңдері, үйлену салт жырлары және т.б. халық поэзия жанрлары жатады. Көркем фольклор деп мазмұны, тақырыптық-идеялық ерекшелігі, оқиғалар желісі, сюжеттік құрамы, композициялық құрылысы, образдар жүйесі және поэтикасы негізінде халық өмірін суреттеген сюжетті көркем шығармалар жиынтығын айтамыз. Көркем фольклор құрамына қазақ эпостары, ертегілері, хикаялар және сол сияқты сюжетті халық поэзиясы мен проза жанрларын жатқызамыз.

Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салушы, теоретик А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде жоғарыда аталған жалпы типологияға сүйеніп, қазақ фольклоры жанрларын үлкен 2 салаға топтайды. Оларды: сарындама (ғұрып ф.) және сауықтама (көркем ф.) деген терминмен атайды.

Атақты орыс фольклортанушы, мәдениеттанушы, тарихшы ғалымы В.Я.Пропп орыс фольклорының барлық жанрларын 2 категорияға жинақтайды. Жанрларды үлкен топқа жіктеудің негізгі шарты музыкаға байланысты дейді.

В.Аникин «Русский фольклор» оқулығында славян фольклорын мазмұны, құрылымы, поэтикасы және атқаратын қызметіне қарай жанрларға бөледі. Алайда орыс фольклортану ғылымында жанрларға классификациялау әлі де орнығып, бір ізге түспегендігі ескертеді. Ғалым орыс фольклорының жанрларын әдебиеттану ғылымының тек, жанр, түрге жіктеу үлгісіне сүйеніп, классификация жасайды. Орыс фольклортану ғылымында тек ұғымын өмірді, шындықты бейнелеудің тәсілі, құралы деп қарайды (эпикалық, лирикалық, драмалық);

жанр дегенді – көркем форманың типі дейді, ал жанрлық түр дегенді – шығарманың тақырыпқа қарай топтасуы деп түсіндіреді.

Қазақ фольклорында қара эпитеті, әдетте, фольклорлық ақ түске қарсы жұмсалады да, оның ұнамсыз мағынасы болады, қазақ фольклорындағы жағымсыз батырлар мен кейіпкерлерді білдіреді. Салыстырыңыз: Қарамес, Қарабас, Қарақұс, Қараман – наным-сенім ғұрпындағы бақсы сарыны мәтінінің фольклорлық, мифологиялық кейіпкерлері. Жер асты әлемін билеушілердің бірін қазақ фольклорында Темірқан деп атайды. Темір өзінің ертедегі мағыналарының бірінде «қара» дегенді білдірген,

ол өзбек тілінде сақталған. Р.Н.Шойбеков былай деп көрсетеді: «Қазақ, қырғыз ауыз әдебиетінде кездесетін «қара балталар» темірден соғылған, балтаның қарапайым түрінің атаулары. Өзбек тілінде қара сөзі «темір» деген мағынада қолданылады» (Shoibekov R.N., 1993).

Көркем (фольклорлық) мәтін құрылымындағы кез-келген жалқы есім өзінің негізгі ұқсату қызметінен басқа, лингвостилистикалық қызметті де атқарады, себебі мәтіннің поэтикалық жүйесіндегі маңызды көркем-бейнелеуші тәсілдердің бірі болып табылады. Басқаша айтқанда, жалқы есім образдылыққа ие болады, ол тіл фактісінен көркем сөз фактісіне айналады.

Әдебиеттер

- Бактыбаева А.Т. К проблеме символа-концепта (сокол-сұңқар в традиции русского и казахского фольклора) Автореф. дисс... канд.филол.наук. – Алматы, 1998. – 22 с.
- Мадиева Г.Б. К вопросу изучения прецедентных имен// Хабаршы.Филология сериясы №11 (45). Специальный выпуск. Материалы конференции. Қазақ университеті. – Алматы,2001. -71 с.
- Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алма-ата, 1964. – 460 с.
- Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. – Алматы, 1993. – 191 б.
- Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Қоңыратбаев Ә. Бердібай Р. Фольклор және әдебиет туралы зерттеулер. Т.16,«Әдебиет Әлемі».- Алматы, 2013.
- Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы, 2016.-324 б.
- Қасқабасов С. Қазақ фольклоры мен әдебиетінің тарихы. Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Тіл, әдебиет сериясы. – Алматы, 1988. №7.
- Әбілқасымов Б. «Фольклор», «Ауыз әдебиеті» ұғымдары туралы, Фольклор шындығы. Жазушы. – Алматы, 1990.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991. – 288 б.
- Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі. – Алматы, 1983. – 240 б.

References

- Ábilqasymov B. (1990). «Folklor», «Aýыз ádebieti» úǵymdary týraly, Folklor shyndyǵy. [On the concepts of oral literature] Almaty. (In Kazakh)
- Ahmetov Z.A. (1964). Kazahskoe stihoslojeme. [Kazakh versification] Alma-ata: P. 460. (In Kazakh)
- Baktybaeva A.T. (1998). K probleme simvola-kontseptta (sokol-suńqar v traditsii rýsskogo i kazahskogo folklor) Avtoref. diss... kand. filol. naýk. [To the problem of the concept symbol] Almaty: p. 22. (In Russian)
- Klassikalýq zertteýler: (2013). Kóp tomdyq. Qońyratbaev Á. Berdibai R. Folklor jáne ádebiet týraly zertteýler. T.16, «Ádebiet Álemi». [Research on folklore and literature] Almaty. (In Kazakh)
- Qasqabasov S. (2016). Qazaqtyń halyq prozasy.[Kazakh folk prose] Almaty: p. 324. (In Kazakh)
- Qasqabasov S. (1988). Qazaq folklorı men ádebietiniń tarihy. Qazaq SSR ǴA Habarlary, Til, ádebiet serıasy. [History of Kazakh folklore and literature] Almaty. №7. (In Kazakh)
- Qońyratbaev Á. (1991). Qazaq folklorınyń tarihy. [History of Kazakh folklore] Almaty: p. 288.(In Kazakh)
- Madieva G.B. (2001). K voprosý izýchenıa pretsedentnyh imen. Habarshy. Filologıasernasy №11 (45). Spetsialnyı vypýsk. Materialy konferentsii. Qazaq ǵnıversiteti. [On the issue of case studies] Almaty: p. 71. (In Russian)
- Ómiráliev Q. (1983). Qazaq poeziıasynyń janry jáne stili. [The genre and style of Kazakh poetry] Almaty, 240 b.(In Kazakh)
- Shoibekov R.N. (1993). Qazaq zergerlik óneriniń leksikasy. [Dictionary of Kazakh jewelry] Almaty: p. 191. (In Kazakh)